

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Дипломски рад:

**Јавност у Србији и развод краљевског пара Обреновић
1888. године**

Ментор: др Данко Леовац

Студент: Горан Милошевић

Београд, септембар 2018.

Садржај:

<i>Увод</i>	3
<i>Одрастање будућег кнеза</i>	6
<i>Брак из љубави?</i>	7
<i>Сукоб-краљица одлази!</i>	10
<i>Покушај договора и визбаденски скандал</i>	13
<i>Краљева коначна одлука</i>	16
<i>Питање промене неповерљиве владе и притисци</i>	18
<i>Једино могуће решење</i>	21
<i>Јавност о разводу</i>	24
<i>Абдикација</i>	27
<i>Закључак</i>	28
<i>Списак литературе и извора</i>	29

Увод

Неслога између краља Милана и краљице Наталије, која је резултирала разводом брака, привукла је доста пажње јавности. Читав брачни сукоб, имао је предисторију дугу неколико година. Из складног брака, склопљеног из љубави, Наталија је родила два сина. Најпре Александра Обреновића, будућег владара српске државе и тиме је испунила оно што се од ње очекивало и учврстила наклоност јавности према себи. Потом, две године након рођења свог првенца, краљица је родила још једног сина, који је преминуо након свега пар дана. Ипак, ратне године, као и кризе кроз које је пролазила млада српска држава, одразиле су се и на брачни пар. Ситуација се посебно заострила након Српско-бугарског рата, када је краљ Милан помишљао на абдикацију, али истовремено је кривио краљицу како жели да му преотме престо. Након једне мале непријатности, када уочи Ускрса 1887. године, приликом поздрављања у дворској капели, краљица Наталија није пружила руку жени Грчког отправника послова, сумњајући на њене везе са краљем Миланом, ситуација између супружника се додатно заострила. Тај детаљ краљ је желео да искористи рекавши краљици да заједнички живот више није могућ, а потом је направљен један споразум по ком је краљица са престолонаследником напустила земљу. Након истека важности споразума, краљица је желела да се са сином врати у земљу, али краљ то није желео да дозволи по сваку цену. Ипак, притиснут њеном чврстом жељом за повратак, који је најмање желео, краљ је поднео захтев за развод брака. Након неколико месеци безуспешних покушаја, краљ је ипак успео да убеди митрополита Теодосија Мраовића да потпише документ којим даје свој благослов и проглашава раскидање брака између краљевских супружника.

Јавност у Србији била је веома незадовољна. Читав сукоб између краља и краљице, утицао је на углед пре свега државе Србије, а потом и на углед династије и самог краља. Најгоре у свему пролазила је штампа, која је била под сталном присмотром полиције. Ту се пре свега мисли на радикалски *Одјек* као и на либералски лист *Српска Независност*.

Са друге стране, *Застава*, лист радикала у јужној Угарској, писао је и критиковао све оно што остали дневни листови у Србији нису смели да кажу. Готово свакодневно доносио је извештаје о ситуацији у Србији, нескривено држећи страну краљици Наталији.

Сличан став заузео је и други српски лист *Браник*, који је излазио у Новом Саду и отворено писао против владе Николе Христића и њених мера према краљици. Лист је писао о „драми на српском двору“ и читавом скандалу који се одиграо у Немачкој, притом нескривено држећи страну краљици Наталији.

*

О самој теми развода није много писано. О разводу се углавном писало успутно или у оквиру других радова у којима се говори о целокупној владавини краља Милана или његовој абдикацији. У свом магистарском раду на тему *Влада Николе Христића 1888/89*¹, др Сузана Рајић је читаво једно поглавље посветила бракоразводној парници. Њен рад је у великој мери коришћен при изради овог рада.

Од великог значаја биле су и *Белешке* краљичиног адвоката Милана Пироћанца², које је приредила Сузана Рајић, затим *Моје успомене* од саме краљице Наталије Обреновић, које је приредила Љубинка Трговчевић³, као и монографија др Сузана Рајић, *Александар Обреновић владар на прелазу векова*⁴. Важне податке о раној младости и целокупној влади Милана Обреновића, донео је Слободан Јовановић у свом делу *Влада Милана Обреновића*⁵. Поред њих, веома значајно је и дело Владимира Ћоровића, *Краљ Милан и жене*⁶, као и *Споменица Њ. В. Краљице Наталије*⁷.

Ипак од највећег значаја била је дневна штампа, како она која је излазила у Србији, тако и они листови који су излазили у Аустроугарској. Због великих тешкоћа и забрана излажења, листови у Србији су веома мало писали о овој теми,

¹Београд, 2000.

²Београд, 2004.

³Београд, 1999.

⁴Београд, 2011.

⁵Београд, 1934.

⁶Београд, 1925.

⁷Београд, 1891.

пре свега радикалски *Одјек*, затим *Мале новине*, *Српска независност*, *Српске новине*, *Нови Гласник*, али су и они драгоцен извор јер пружају увид у стање у ком се налазила Српска држава. Са друге стране, српски листови у Аустроугарској, *Браник* и *Застава*, из дана у дан писали су о разводу брака и њихови извештају су од главног значаја за израду овог рада.

Одрастање будућег кнеза

Милан Обреновић је рођен у Румунији 1854. године. Његов отац био је Милош Обреновић, син господара Јеврема, рођеног брата кнеза Милоша. Мајка му је била Марија Катарци, пореклом из румунске аристократске породице. Када је Милан напунио девет година, упућен је у Париз на васпитавање. За васпитача је изабран Хиет, који је раније био професор универзитета у Гану (Белгији) и био веома познат као књижевник. Захваљујући Хиетовом труду Милан, који је био „размажено и непослушно дете“, поправио је своје понашање и заинтересовао се за изучавање немачког језика и историје. Међутим убиство кнеза Михаила, прекинуло је Миланово образовање и он је, као кандидат за престо, дошао у Србију. Заједно са њим дошао је и Хиет, али је умро након годину дана. За новог васпитача узет је Медо Пуцић, дубровачки песник и члан неколико учених друштава, али показаће се да под његовим туторством Милан није напредовао превише.⁸

Са доласком на власт, Милан је почео да ужива у благодетима кнежевског престола. На његовом двору трошило се два пута више него на двору кнеза Михаила, али његови редовни приходи нису били довољни за његов начин живота, тако да је се морао задуживати. Дугови су се правили код сумњивих посредника, а било је и покушаја тражења зајма од Аустроугарске, али без успеха.⁹

По питању његовог љубавног живота, који је, показаће се временом био веома буран, најбољи опис дао је његов лични лекар др Владан Ђорђевић: „Милан беше скоро до бојажљивости уздржив према женама, али где је видео само мало топлије осећање према себи, тамо је онда целом душом остајао ухваћен“. Свака његова озбиљнија веза претварала се у велику љубав и претила да се заврши браком. За време Ристићеве владе¹⁰, био је заљубљен у удовицу једног београдског адвоката, а то није умео ни да крије, па су новине доста писале од том скандалу.¹¹

⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића књ. I*, 270-275.

⁹ *Исто*, 301-303.

¹⁰ Прва влада Јована Ристића је била на власти од 2. априла до 22. октобра 1873. године.

¹¹ С. Јовановић, *наведено дело*, 303.

Брак из љубави?

Још за време владавине намесништва, прављен је план да се кнез ожени руском принцезом. Међутим тај план није могао бити остварен, због одбијања руског министра спољних послова да једна руска принцеза пође за вазалног кнеза. Рад на женидби кнеза настављен је доласком Јована Мариновића на место председника владе. Мариновић је сматрао да једино женидба може извући кнеза из новчаних тешкоћа и допринети више озбиљности кнежевом још детињастом карактеру. Ипак, његов пут у Петроград није био успешан, руски цар и царица рекли су Мариновићу да „не налазе за сада никакву прилику за кнежеву женидбу у Русији“, али је царица обећала да ће бити венчана кума. Тако да је и сам кнез Милан схватио да политички брак са руском принцезом није могућ, па се одлучио на брак из љубави са Наталијом Кешко.¹²

Наталија Петровна Кешко, рођена је 1859. године у Фиренци. Отац јој је био Руски пуковник, а мајка пореклом из Молдавије. Иако је породица припадала имућнијим слојевима, због ране смрти оца (у Наталијиној шестој години) и дуге мајчине болести, Наталијино детињство било је испуњено честим селидбама, мењањем градова и окружења. Након мајчине смрти, бригу о њој и сестрама преузела је Катарина Мурузи, мајчина сестра.¹³

Први сусрет Милана Обреновића и Наталије Кешко догодио се вероватно у Паризу у лето 1875. године.¹⁴ Већ исте године 25. јула кнез Милан је верио Наталију, а потом је 5. октобра 1875. године обављено венчање у Београду. Тако је Србија добила нову књегињу, која није била Руска принцеза али је у Србији представљана као Руска књегиња.¹⁵

Политички лист Срба у Аустроугарској *Застава*, осудио је овај потез кнеза Милана, пре свега јер се очекивало да кнежев пут у Беч има неку политичку позадину, због озбиљних спољнополитичких околности у којима се налазила земља. У ситуацији када рат „куца на врата“ Србији, кнез је напустио земљу како

¹² Исто 429.

¹³ Н. Обреновић, *Моје успомене*, 22.

¹⁴ Исто 23. С. Јовановић у свом делу „*Влада Милана Обреновића I*“ наводи да су се Милан и Наталија први пут видели у Бечу.

¹⁵ Исто, 24.

би верио невесту и, како су писале новине, уз невесту осигурао себи велики мираз.¹⁶

У браку са Миланом, Наталија је родила сина Александра, који је добио име по свом куму, руском цару Александру II. Он је био први владар нововековне Србије рођен на престолу, тј. који је рођењем постао и престолонаследник. Поред Александра, књегиња је 1878. године родила још једно дете, које је после неколико дана умрло. Због тешких порођаја одлучила је да више не рађа, што су јој савременици озбиљно замерали и у време кризе династије оптуживали је да јој је и сама доста допринела.¹⁷

У почетку, брак из љубави, био је веома складан. Књегиња Наталија пратила је кнеза Милана у разним свечаностима, књегињи су долазиле сестре у посету, са друге стране кнез Милан, иако заокупљен ратним дешавањима, слао је Наталији писма и уживао у њеној великој љубави.¹⁸ Ипак временом, књегиња је почела да упознаје и његову другу страну. Наталија је у Србију дошла у преломним годинама кнежевине. Источна криза у то време доживљавала је врхунац. Ратне кризе, честе промене влада, новчане неприлике у које је западала владарска кућа, полако су отварају кризу у брачном животу која ће врхунац достићи 1888. године.¹⁹

Несугласица између брачног пара било је много. Краљица је замерала свом супругу тешку нарав и његову страст за картањем, док је њему сметала њена морална строгост. Ипак након смрти другог детета, које је поживело свега четири дана, ситуација између супружника се толико заоштрила да је књегиња помишљала на развод.²⁰

Један од узрока брачне кризе био је и политички. Краљ Милан се у спољној политици окренуо Аустроугарској²¹, док се Наталија осећала Рускињом и била је наклоњена руској политици.²² Такође, краљ Милан, одгајан у Паризу, осећао се

¹⁶ *Застава*, 30. јул/11. август 1875.

¹⁷ С. Рајић, *Александар Обреновић владар на прелазу векова: сукобљени светови*, 20.

¹⁸ Н. Обреновић, *нав. дело*, 79-85

¹⁹ *Исто*, 24.

²⁰ *Исто*, 93.

²¹ Кнез Милан је 16/28. јуна 1881. године потписао Тајну конвенцију којом се још више везао за Аустроугарску.

²² У прилог томе говоре и Наталијине „Успомене“, где она када пише о Руском цару и царици каже да увек мисли на своје, зато их само наводи као „цар и царица“, док за остале додаје и име њихове земље.

незадовољно у Србији, где није било за њега провода и уживања. Излети у Европи били су му права потреба, свако лето је проводио на страни, не само ради лечења у бањама, него и ради забаве у страним градовима. Ово забављање на страни упропастило је његове финансије које никада и нису биле у реду.²³

Након српско-бугарског рата 1885. године заоштрила се унутрашња политичка ситуација у Србији. Услед пораза од Бугара, краљ Милан је донео одлуку да се одрекне престола. О томе је обавестио и краљицу Наталију.²⁴ Ипак од оставке одговорили су га тадашњи председник владе Милутин Гарашанин и остали министри. У једном тренутку, краљ је помишљао на оставку целе династије. Међутим, краљица је имала друге планове. Краљица је хтела да након пада свог мужа задржи свог сина на престола. Чак је имала жељу да оде у Ниш, где је била врховна команда војске и да преузме дужност од свога мужа, али то је само била машта.²⁵ Ипак, заједничким деловањем, Милан је одржан на престола.²⁶

Упркос томе, краљ Милан је сада почео да умишља како краљица хоће да му узме престо. Он њене планове за довођење сина на престо није објашњавао њеном великом материнском љубављу, већ њеном великом мржњом према његовој личности.

Постепено је краљева мржња према краљици толико расла да је почео пратити сваки њен корак. Али изгледа да краљица није одмах видела право стање ствари. Сукоб са краљем сматрала је за супружну свађу, у којој она себи нема шта да пребацује.²⁷

²³ С. Јовановић, *нав. дело* 152.

²⁴ *Српске новине*, 18/30. април 1892.

²⁵ Н. Обреновић, *нав. дело*, 161.

²⁶ Неколико година након овог покушаја краљеве оставке, у листу *Мале Новине*, изашао је чланак у ком се говори како је Милутин Грашанин обавестио краљицу Наталију писмом у вези краљеве намере да абдицира у корист престолонаследника Александра. Како је он био још увек малолетан, уместо њега, земљом би управљало регенство, које би било под председништвом краљице Наталије. Након дугог убеђивања краљ је ипак одустао од абдикације. *Мале новине*, 20. април/2. мај 1889.

²⁷ С. Јовановић, *нав. дело*, 369. У успоменама може се уочити, да краљица константно представља краља у негативном светлу, показује како немају иста мишљења, како често долази до сукоба, а за све то криви краља Милана. Себе представља као брижљиву жену, а пре свега мајку.

Сукоб-краљица одлази!

Односи између краља и краљице били су толико затегнути да је једна ситница била довољна да се прекину. Та ситница десила се уочи Ускрса 1887. године када краљица, приликом поздрављања са гостима у дворској капели, није пружила руку госпођи Назос, жени грчког отправника послова сумњајући на њене везе са краљем Миланом.²⁸ Због тога је дошло до вербалног сукоба између супружника који је резултирао краљевим писмом од 5. априла.²⁹ У писму он наводи да заједнички живот више није могућ и да она мора ићи из земље. Зато је Милутин Гарашанин, тадашњи председник владе, поднео оставку, али то није поколебало краља, који није желео да се смири док краљица не напусти земљу. На крају је уз посредовање Гарашанина дошло до писменог споразума 6. априла између супружника, по ком је престолонаследник требао наставити своје школовање ван земље.³⁰ Краљица је потом заједно са краљевићем 30. априла отпутовала на Крим.

Одлазак краљице у Русију испратио је и лист „Застава“. У листу се само нагађа шта је стварни разлог Наталијиног одласка на Крим. Најпре сматрају да краљичин одлазак има неку политичку позадину, да ипак има нешто више од пуког излета.³¹

Након оставке Милутина Гарашанина, краљ Милан је место председника владе понудио Јовану Ристићу. За то време, о краљици и престолонаследнику ни *Српске новине*, ни *Нова уставност*, ни *Одјек*, као ни *Видело* ништа не спомињу.³²

По споразуму који је склопљен 6. априла, краљица је 30. јуна дошла у Београд. По повратку је отпутовала у Буковичку бању, а син је са оцем отишао у Пешту. Потом је се краљица запутила из Београда у Пешту, узела сина а потом су

²⁸ О томе сведоче и „Белешке“ Милана Пироћанца, који каже да се тада „говорило по вароши о љубавним успесима краљевим код госпође Назос“.

²⁹ Н. Обреновић, *нав. дело* 197.

³⁰ С. Јовановић, *нав. дело*, 370. Споразум је садржавао следеће: принц Александар ће се током 1887-1888. године школовати у Немачкој, а више образовање ће наставити у Француској. Краљица ће са сином, од априла отићи на два месеца на лечење на Крим, лето може провести у некој од српских бања, а остатак до истека године дана остаје у Италији или Француској. *Споменица Њ. В. Краљице Наталије*, Изворна грађа за историју краљевскога брачног спора, 9.

³¹ *Застава*, 5/17. мај 1887. године.

³² М. Пироћанац, *Белешке*, 367.

заједно отишли у Баден.³³ Али ствари се ипак нису одвијале према плану. Проблем је био у томе што краљ Милан није заправо знао шта жели. Кроз његову главу мешале су се мисли о томе да ли жели да се разведе од краљице или да се само од ње раздвоји. Иако је обећао да неће бити скандала и да ће на миран начин бити решена сва питања која се тичу сина, Милан ипак није одржао реч.

Краљица Наталија и син су почетком новембра из Бадена отишли у Флоренцу, где су се задржали седам месеци, а потом су се вратили у Беч. Одатле је требало да оду у Београд, где ће се супружници коначно договорити о међусобним односима и школовању њиховог сина. Међутим краљ Милан се у међувремену предомислио, па је захтевао од министара да одложе њен долазак. Након дугог већања, министри из владе Николе Христића, који су намеравали да остану неутрални према краљевским супружницима, су се договорили да замоле краљицу да одложи свој повратак за шест недеља.³⁴

Христић је ипак сумњао да ће апел владе позитивно утицати на краљицу, која је у Бечу очекивала расплет ситуације. Зато је Милан, по његовом савету кренуо у сусрет краљици, како би је одговорио од пута у Београд. Ипак, она у страху да јој краљ не одузме сина, одлази у Визбаден.³⁵

Потом се Наталија половином јуна огласила писмом упућеним краљу, које није било нимало љубазно и којим га је доста изазивачки у једној реченици подсећала да рок за њен повратак истиче и да је нико не може спречити да дође у Београд. Револтиран таквом реченицом, краљ је обавестио краљицу да је 23. јуна поднео цркви захтев за развод брака.³⁶ Он до тада није говорио о разводу брака, него само о раздвојеном животу.³⁷

За то време, сукоб краља и краљице, као и краљев захтев за развод брака, ниједном речју не помињу ни „*Мале Новине*“³⁸, ни „*Српска независност*“³⁹, а

³³ Н. Обреновић, *нав. дело*, 211-217.

³⁴ С. Рајић, *нав. дело*, 23-24.

³⁵ С. Јовановић, *нав. дело*, 426.

³⁶ В. Ћоровић, *Краљ Милан и жене*, Политика, 20. март 1925.

³⁷ С. Јовановић, *нав. дело*, 427.

³⁸ Излазиле су свакодневно од 4. априла 1888. до октобра 1903. године, са прекидима 1900. и 1901.

³⁹ Излазиле су у Београду три пута недељно од 1881-1883, потом од 1889-1892 и 1903. године.

такође ни радикалски „Одјек“⁴⁰. Али листови ван Србије, свакодневно су извештавали о дешавањима у Краљевини, пре свега већ помињани лист *Застава*, а потом и *Браник*.

Застава је извештавала како је краљ Милан поднео захтев за развод брака и да он хоће да се ожени са неком аустријском принцезом. У листу се наводи да је он своју намеру саопштио митрополиту, који није желео да разведе краља, зато је и поднео оставку, тако да је краљ морао наћи неки други начин.⁴¹

Такође и *Браник*, гласило Српске народне слободоумне странке, детаљно пише о „брачној драми на српском двору“. У тексту се може уочити да је као главни кривац за сукоб и раскол у краљевској породици означен краљ Милан. Затим се наводи како је краљица изразила жељу да се врати у Србију, али јој краљ Милан то није дозволио, а потом је и подигао бракоразводну парницу. Лист пише о томе како су сви, укључујући цео апарат државне власти, министри и синод, стали уз краља и окренули се против „једне слабе, без икакве заштите у туђини остављене жене“.⁴²

И заиста, влада је заступала становиште да ствар треба да преузме редовни Духовни суд, с обзиром да Устав и закони о њој ништа не говоре, али је председник владе Никола Христић инсистирао да се парница изведе нередовним путем, без саслушања друге стране, како краљица не би имала потребе да долази у Србију. Међутим, ускоро долази до проблема. Протојереј Алекса Илић, председник конзисторије успротивио се да конзисторија преузме спор, тврдећи да је Архијерејски сабор меродавније тело. Због те непослушности, он је дошао у сукоб са председником Владе. На крају, након доста препирки, владике су пристале да преузму спор у разматрање, али пре тога да се учини покушај измирења.⁴³

⁴⁰ Лист „Мале новине“ извештавао је да је полиција узаптила 75. број „Одјека“ за дан 24. јуна 1888. године.

⁴¹ *Застава*, 12/24. јун 1888.

⁴² *Браник*, 5/17. јул 1888.

⁴³ С. Рајић, *Влада Николе Христића 1888/89*, 43.

Покушај договора и визбаденски скандал

Како би изашао у сусрет владикама, краљ Милан, послао је у Визбаден министра војног, генерала Косту Протића ког је краљица сматрала својим личним непријатељем. Он је требао да понуди краљици нов споразум по ком би краљица остала у иностранству и до пунолетства не би долазила у Србију, осим у случају краљевог позива. До првог јануара 1893. године, престолонаследник би се васпитавао у Немачкој, у Визбадену, а након тога у Србији. Док би трајало његово васпитавање у Немачкој, он би становао код мајке и долазио би у Србију само током распуста, а онда када би због свог васпитавања дошао у Србију, он би становао код оца, а одлазио би код мајке само током распуста.⁴⁴

Краљ Милан је желео да дође до споразума, осећајући тачно како читава ствар може да се окрене у скандал. Али његово попуштање ишло је само до једне линије. Тачка, о којој није смело бити никакве дискусије било је то да се краљица за дуже време не сме вратити у Србију. Краљица баш ту тачку није хтела да прихвати, али ни краљ није хтео да попусти око свог главног захтева, тако да је Наталија одбила даљи споразум.⁴⁵

Пре него што је Протић отпутовао, министар спољних послова Чедомиљ Мијатовић, ступио је у контакт са Немачком владом која је требала да помогне генералу у његовој службеној мисији уколико краљица не буде хтела да преда краљевића. Краљ је страховао да га краљица не одведе у Русију и зато је тражио помоћ која се односила на спречавање краљице да са сином напусти Немачку.⁴⁶

Најзад, због краљичине непопустљивости, због које није могао да изврши своју мисију, Протић се обратио председнику полиције у Визбадену да му помогне да обави свој посао, али шеф полиције није знао како да поступи, па се обратио за упутства у Берлин. Одатле је добио инструкције да штити генерала као и то да Немачка влада може употребити присилне мере против краљице, само ако за то

⁴⁴ С. Јовановић, *нав. дело*, 429.

⁴⁵ Краљица је последњи пут 19. августа предложила краљу нешто измењен споразум из Визбадена, али га је он ипак одбио. *Споменица Краљице Наталије*, 67.

⁴⁶ С. Рајић, *Влада Николе*, 45.

има дозволу краља Милана. Међутим, краљ је у нервном растројству, молио Бизмарка да немачка полиција узме престолонаследника од мајке.⁴⁷

Беч, који се до тада није мешао у размирице краља и краљице, него је само посматрао ток догађаја, сада је интервенисао. Он је предочио краљу да је одузимање престолонаследника помоћу полиције велика срамота за самог краља и предложио му је да сам дође у Визбаден и поведе краљевића. Иако му је виђење са краљицом било крајње непријатно, краљ је ипак решио да оде у Визбаден. Ипак у последњем тренутку, немачки посланик га је известио да је за то већ касно.⁴⁸

Генерал Протић се нашао у тешкој ситуацији, није желео да употреби силу према једној жени, а поговато краљици. Зато је замолио шефа Визбаденске полиције да још једном покуша да лепим речима приволи краљицу, али није било успеха. Како и даље није било назнаке решења ситуације, Бизмарк је изгубио стрпљење, случај је привлачио све више пажње немачке јавности. Из Берлина је наређено да се престолонаследник, краљица и генерал Протић протерају из земље. На основу те наредбе, 13. јула 1888. године, краљевић је отет од мајке, а потом је са гувернером Докићем, у пратњи српских официра и генерала Протића, напустио Немачку нешто после поднева, а краљица седам сати касније.⁴⁹

Отмица престолонаследника била је велики скандал и то скандал који је видела цела Европа. О до тада прикривеном сукобу између краља и краљице, који је ескалирао у Немачкој, дуго се причало и писало по читавој Европи. Са друге стране, у Србији о протеривању престолонаследника и краљице није било ниједне речи. Од почетка бракоразводне парнице ниједан Београдски лист се није огласио поводом тог питања.

Српске новине у својим извештајима прећуткују дешавања у срцу Европе, једино се у извештају од 17. јула 1888. године помиње срдчан дочек престолонаследника Александра на железничкој станици у Београду, где су га дочекали митрополит, министри и виши чиновници. О краљици није било ни речи.⁵⁰

⁴⁷ *Политика*, 21. март 1925.

⁴⁸ *Време*, 17. јануар 1933.

⁴⁹ С. Рајић, *Влада Николе*, 46.

⁵⁰ *Српске новине*, 5/17. јул 1888.

Са друге стране, сву кривицу за скандал у Немачкој, лист *Застава* сваљује на краља. У листу се наглашава како Немачка не би смела да поступи према краљици као према злочинцу уколико није имала дозволу од краља Милана, који је управо то и тражио и који је на уму имао само мржњу према краљици Наталији, не марећи много за достојанство Србије и српског престола.⁵¹

Такође се у листу *Браник* писало о дешавањима у Визбадену. Ту се говори о читавој драми која се одиграла око краљичине виле, коју су опколили полицајци тражећи од краљице да преда свог сина. И поред упорног одбијања да то учини, након притиска полиције, престолонаследник је отпремљен у воз и упућен у Београд.⁵²

⁵¹ *Застава*, 5/17. јул 1888.

⁵² *Браник*, 5/17. јул 1888.

Краљева коначна одлука

Након афере са немачком полицијом, краљ више није могао назад. Међутим, ускоро долази до компликација. Када су виделе да је споразум са краљицом пропао, владике су се договориле да откажу своју надлежност за решавање спора. Оне су су 25. јула упутиле митрополиту синодску одлуку, којом се суђење брачног спора преноси на редовни духовни суд. Конзисторија се опирала, али се одлука надређене власти није могла изменити.⁵³ У међувремену је краљ Милан, 24. јула поднео митрополиту Теодосију својеручно написану тужбу за развод брака.

Како је упућена редовним судским путем, парница се није могла брзо завршити, али било је уопште сумњиво да ли ће парница довести до развода брака јер краљ као разлог за развод брака није наводио ништа друго него своју велику мржњу према краљици и своје неслагање са њом у политичким питањима. За развод брака конзисторија је обично тражила јаче разлоге од ових.⁵⁴

Свесни ситуације у којој се краљ налази, као и тога да ниједан суд не може донети одлуку на штету краљице, министри су саветовали Милану да одустане од развода извесно време. Министар спољних послова Мијатовић, одвео је председника конзисторије Илића, да објасни краљу законску процедуру које ће се духовни суд придржавати када отпочне парницу. Али упркос свим претњама и наговарањима Христића, Илић и остале судије нису хтеле да попусте и да у разматрању спора заобиђу законе. Министарски савет се надао да ће краљ увидети тешкоће и повући тужбу. Уместо тога, он је 4. августа са краљевићем отпутовао у Ишл, а министрима је заповедио да реше брачну парницу, иначе се он неће враћати док се та ствар не оконча.⁵⁵

Веома добро упућен Новосадски лист *Застава* ускоро је дошао до сазнања да је краљица упутила одговор на тужбу краља Милана. У одговору краљица жели да стави до знања председнику конзисторије да су по закону дужни да је позову и да у потпуно добром здрављу, тако да ништа не спречава њен долазак.⁵⁶ Ипак, дан

⁵³ *Споменица Краљице Наталије*, 29.

⁵⁴ С. Јовановић, *нав. дело*, 437.

⁵⁵ С. Рајић, *Влада Николе*, 48.

⁵⁶ *Застава*, 27. јул/8. август 1888.

касније, краљица је била позвана да именује свог адвоката који ће је заступати пред конзисторијом, а ако жели да лично буде саслушана, онда ће њој у Хаг доћи председник конзисторије прота Алекса Илић. На то је краљица изјавила како не жели именовати заступника, већ она жели сама да се брани и то пред конзисторијом.⁵⁷

Никакав писани закон није спречавао краљицу да се врати у земљу. Једини проблем представљала је забрана краља Милана, али она није била законита, јер је није изрекао суд. Да је у Србији постојао закон о прогонству и да је краљица Наталија судски прогнана из Србије, онда би постојала стварна препрека њеном враћању у земљу на коју би конзисторија могла да рачуна, али то није био случај.

Велику улогу у одговору на тужбу имао је адвокат краљице Наталије Милан Пироћанац. Његов циљ био је да краљицу врати у земљу, а то је желео да оствари управо преко покренуте парнице, јер би због формалности бракоразводног поступка краљица добила неоспорно право повратка у земљу.

Гласило народне радикалне странке „Одјек“, био је једини лист у Србији који се оглашавао поводом развода брака између краља и краљице. Иако је често било забрањено излажење листа, на дан рођендана краља Милана „Одјек“ се огласио поводом догађаја о коме су сви остали листови ћутали. У „Застави“ се наводи, да је тог дана лист „Одјек“ читан само у Београду, јер га је полиција, чим су разнети први бројеви конфисковала. У листу се наводи да је досадашње држање српске владе по питању развода било погрешно, а уједно и штетно по државне интересе. Посебно се наглашава улога владе при забрани доласка краљице у земљу, сматрајући да се без њеног пристанка и суделовања тако нешто не би могло десити у једној уставној држави. Потом се лист дотиче и теме о којој је причала читава Европа, где опет за скандал, понижење и отимање престолонаследника криве српску владу. На крају, радикалски лист, тражи од Христића да поднесе оставку и да се уклони са власти за коју и нема уставне основе.⁵⁸

⁵⁷ Исто, 29. јул/10. август 1888.

⁵⁸ Исто, 14/26. август, 1888.

Питање промене неповерљиве владе и притисци

Влада Николе Христића била је на великој муци. Краљ је желео развод по сваку цену, међутим сви чланови владе сматрали су да су правни разлози на краљичиној страни и да нема суда који би могао пресудити на њену штету. С тога су министри сматрали да ће се краљ повући, јер је било сасвим извесно да би доживео пораз на суду. Уместо тога, Милан је изненада 1. септембра упутио писмо председнику конзисторије Алекси Илићу. У писму се наводи молба краља Милана да му се у препису достави краљичин одговор, док се у исто време, ради допуњавања тужбе против краљице Наталије, тражи одлагање парнице за три месеца. Како би изашле у сусрет краљу, и влада и конзисторија одобриле су захтев, са надом да ће се у том року наћи неко ново повољно решење питања.⁵⁹

Иза тог захтева крила се краљева одлука да смени Христићев кабинет.⁶⁰ Милан је узео Христића, као човека јаке руке, који би му једним потезом могао решити породичну кризу, а он му сада као једини излаз предлаже да одустане од тужбе. У уверењу да га је Христићева влада довела у неповољан положај, јер нема довољно снаге да од конзисторије изнуди развод, краљ је дошао на идеју да позове на владу Јована Ристића.⁶¹

Нашавши се у неизвесности, влада је 22. септембра упутила Мијатовића у Глајхенберг да лично образложи ситуацију краљу. Како је пропала комбинација са Ристићем и како је краљ схватио да ниједна друга влада, осим постојеће, не жели да решава краљево брачно питање, Милан је изјавио Мијатовићу да не намерава да чини било какве промене у Влади и да она још увек ужива његово поверење. Изјава о поверењу била је једино могуће решење, јер се други кабинет није могао саставити.⁶²

⁵⁹ *Споменица Краљице Наталије*, 54.

⁶⁰ До „заставе“ стизале су вести да су министарске седнице учестале и да се сваког тренутка очекује пад Христића. „*Застава*“ 21. август/2. септембар 1888.

⁶¹ Преко српског посланика у Бечу, Богићевића, краљ је упитао Калнокија, министра спољних послова Аустроугарске, шта мисли о томе. Како овај није имао ништа против, краљ је отпочео преговоре са Јованом Ристићем у Абацију. Међутим опрезни Ристић, одбио је да у тренутном стању ствари преузме на себе решавање парнице, али му је предложио свог пашенога Радивоја Милојковића. М. Пироћанац, *нав. дело*, 4/16. септембар 1888.

⁶² С. Рајић, *Влада Николе*, 49.

Пред свој одлазак у Глајхенберг, Мијатовић је посетио краљичиног адвоката Милана Пироћанаца, како би се уверио да ли још увек има наде да се избегне развод под условом да краљица пристане да борави у иностранству без сина. Негативан одговор ставио је до знања читавој влади да је развод неизбежан.⁶³

Док је Мијатовић био у Глајхенбергу, влада је покушала да учини нешто по краљевој вољи како би га умилостивила. Председник владе Христић, позвао је владике Никанора и Димитрија и тражио је од њих да повуку своје раније решење и да прогласе како је архијерејски сабор надлежан за решавање брачног спора.⁶⁴ Владан Ђорђевић је том приликом тражио од владика да узму у руке решавање брачне парнице и да брак разреше, иначе ће објавити све што се зна из њиховог приватног живота. Ипак владике су одбиле то да учине, одговарајући да не могу ништа чинити против закона и против своје свести.⁶⁵

Напетост је све више расла и код краља и код Христића. Након разговора са владикама, председник владе позвао је проту Алексу Илића, питајући га шта ће конзисторија радити када краљ буде одговорио на краљичине примедбе, на то је добио одговор да ће конзисторија радити у свему само по закону.⁶⁶ То је значило да ће они покушати мирeње и ради тога позвати краљицу да лично дође пред суд, управо оно што је Милан најмање желео. Краљу је било јасно да се мора преступити и прекршити закон, како би се задовољила његова воља.

Како није успео преговором да оствари своје намере, отпочео је са претњама и казнама. Најпре је председник конзисторије Илић, разрешен дужности и премештен у Жичку епархију на место Мијата Радосављевића, који је пристао на то, да ће он ако постане председник београдске конзисторије, развести краљев брак. Потом је председник нишке конзисторије стављен у пензију, а његово место није било попуњено. То место је требао да добије један члан београдске конзисторије када учини услугу краљу и гласа за развод брака.

О променама у врху конзисторије писало се у лист *Браник*, у коме се говори како је ситуација у Србији веома напета. Да се по смењивању председника

⁶³ М. Пироћанац, *нав. дело*, 9/21. септембар 1888.

⁶⁴ *Политика*, 5. априла 1925.

⁶⁵ М. Пироћанац, *нав. дело*, 9/21. октобар 1888.

⁶⁶ *Споменица Краљице Наталије*, 56.

конзисторије унапред може предвидети како ће се спор српских краљевских супружника завршити. Опет се наглашава како се ниједне новине у Србији не изјашњавају поводом бракоразводног спора, осим *Одјека*, који је зато и често забрањиван. За такву ситуацију у земљи, лист криви Николу Христића за кога се каже да „ведри и облачи у Србији“.

Сматра се како је смењивање проте Илића уствари реконструкција и „преулепшавање“ конзисторије како би она могла да одговори захтевима краља Милана, а да у Србији није „закон највиша воља, већ је највиша воља закон“.⁶⁷

Краљу је понестајало решења. Из Глајхенберга краљ је средином октобра дошао у Беч. Српски посланик је извештавао да му краљ не изгледа потпуно нормално. Краљев лични положај био је веома тежак. У бракоразводној парници није хтео и није могао да попусти, а у случају негативног исхода није знао шта да чини. Тако да је, чим се вратио у Београд, решио да оконча спор.

⁶⁷ *Браник*, 4/16. октобар 1888.

Једино могуће решење

Од свих могућности остала је још само једна – београдски митрополит. У Карловце је отишао Београдски митрополит Теодосије Мраовић како би се посаветовао са патријархом Германом Анђелићем о бракоразводној парници између краља Милана и краљице Наталије.⁶⁸ Након дугог трагања за могућим решењем, дошло се до закључка да су се византијски цареви разводили указом, а црквене власти су само развод примале и благословиле, па су помишљали да се тако нешто може урадити и по питању бракоразводне парнице у Србији. Међутим, Ђорђевић се није слагао са таквим начином, јер би он после „катастрофе на Сливници“ сасвим дотукао углед краља.

Он је потом у Министарству просвете и црквених дела, уз помоћ Ивана Павловића, референта за црквене послове, написао акт о разводу и 24. октобра отишао митрополиту Мраовићу да га парафира. Митрополит је након дугог убеђивања и размишљања потписао папир.⁶⁹

На њему је писало: „Са нашим благословом, ми раскидамо брак који је закључен према одредима православне цркве 5. октобра 1875. године у саборној цркви у Београду, између краља Милана I и Наталије, по рођењу Кешко и објављујемо да тај брак више не постоји.“⁷⁰

⁶⁸ *Застава*, 30. септембар/ 12. октобар 1888.

⁶⁹ С. Рајић, *Влада Николе*, 50.

⁷⁰ *Застава*, 18/30. октобар 1888.

† ТЕОДОСИЈЕ,

По благодети Светога Духа смирени Епископ Православне Цркве Краљевине Србије, Архијенископ Београдски и Митрополит Србије,

Свима синовима свете Саборне и Апостолске Православне Цркве у Краљевини Србији: мир, очински благослов и поздрављење.

На основу исказа Његовога Величанства Господара и Краља Србије Милана I-ог о немогућности даљег брачнога живота између Њега и супруге Му Краљице Наталије; после свију од стране цркве дужносно покушаних начина за измирење брачне несугласице Њихових Величанства, по који су остали безуспехом; и на основу заповести богоносних отаца: таинѝ царѝс храниѝ, а дѝла Божѝа препокѝдати, узели смо овај важни предмет у озбиљно и зрело размишљање. И по свестраном испиту, дошли смо и сами до коначног уверења и убеђења о немогућности даљег брачнога живота Њихових Величанства. Тако исто, узели смо у обзир још и свештену и неприкосновену личност Владарца и Његове династије, интересе наше свете цркве, као и интересе државне, па, по непреложној заповести Господа и Спаса нашег Исуса Христа, датој божественим Апостолима и њиховим прејемницима: еже аще скажете на земли, вѝдетѝ скъзано на небѝсѝхъ, и еже аще разрѝшите на земли, вѝдетѝ разрѝщено и на небѝсѝхъ; придржавајући се притом још и древног обичаја православне цркве у подобним приликама, по сили власти Митрополита афтокефалне цркве српске,

Благословом својим

разрешавамо и разводимо брак који је закључен по обредима Православне Цркве, 5-ог Октобра 1875 године, у Београдској Саборној Цркви, између Краља Милана I и Наталије рођене Бешко, и проглашавамо да тај брак више не постоји.

ЕБр. 1247. Дано у двору нашем, у резиденцији наше Архиепископије и Митрополије српске у Београду, дана 12-ог, месеца Октобра, године 1888-ме по оваплоћењу Господа и Спаса нашег Исуса Христа.

† Благословеније Господње на вас всегда њише и присно и ва вѝеки вѝеков. Амин.

(М. П.) ТЕОДОСИЈЕ с. р.

Краљ је овиме постигао оно што је упорно желео да оствари. Акт од 24. октобра, осим што је послужио тренутном задовољењу његовог хира, није служио ничему другом. Краљ је добро знао да та одлука неће бити добро примљена у Србији и ван ње, па је одмах, како би неутралисао њен утисак, уз објављивање развода брака издао манифест у ком обавештава народ о сазивању Велике народне скупштине.⁷¹

По Пироћанчевом савету, краљица Наталија је пар дана након што је развод озваничен упутила одговор митрополиту Теодосију на његов „развод брака“ одбијајући да призна незаконити развод, за који каже да није по канонима свете православне цркве.⁷²

⁷¹ *Политика*, 7, април 1925.

⁷² *Застава*, 16/28. октобар 1888.

Јавност о „разводу“

Углед краља Милана страдао је двојако. Са једне стране, у још патријархалној Србији, гледало се са прекором на развод брака обичног грађанина, а камоли на развод брака владаоца. Са друге стране, начин на који је краљ Милан извршио развод брака био је нов доказ о његовој необузданој нарави и ћуди.⁷³

О новом скандалу, о разводу краља од краљице, писале су готово све новине.

Најпре се у „Српској независности“, листу који је био под сталном присмотром полиције и који није смео писати о краљевом разводу брака, доноси читаво писмо митрополита Теодосија Мраовића, у коме се каже да по државно-правним принципима владалац не потпада под јурисдикцију било ког суда, па ни духовног. А потом се проглашава раскид брака између краља и краљице, који је произашао из „дугогодишње нетрпељивости у браку са супругом Наталијом“.⁷⁴

Потпуно исти текст доносе „Српске Новине“⁷⁵ и „Нови Гласник“⁷⁶.

Са друге стране, лист „Застава“ и „Браник“, писали су и критиковали све оно о чему нису смели писати листови у Србији. *Застава* је нарочито узимала у заштиту краљицу Наталију, представљајући је као хероја и великог борца против краљеве неправде.

Уредништво *Заставе* било је изненађено неочекиваним решењем бракоразводне парнице. У листу се наглашава трагање краља Милана за органом власти који би га развео од краљице, које је било неуспешно све док на крају митрополит није пристао на то. Потом се закључује да православна црква не може признати овај развод брака, јер је он незаконит и да сваки други краљев брак, неће бити брак, него блуд. На крају извештаја, уредништво се обраћа својим читаоцима, једном реченицом, у којој се види њихово мишљење поводом политике коју је водио краљ Милан: „У историографији ће остати забележено, да таквог краља и

⁷³ С. Јовановић, *нав. дело*, 441.

⁷⁴ *Српска независност*, 13/25. октобар 1888.

⁷⁵ *Српске Новине*, 12/24. октобар 1888.

⁷⁶ *Нови Гласник*, 13/25. октобар 1888.

таквог митрополита није имала Србија и нека је срећа послужи, да их никада сличне не има“.⁷⁷

Ништа мање критичан није био ни лист *Браник*. Ту се најпре краљ Милан пореди са Наполеоном, јер се краљ Милан раводи од своје законите жене, као што се Наполеон развео од Жозефине. Као разлог за такав потез, наводи се краљев ћеф, коме је просто дојадило да буде са својом законитом женом. Уредништво сматра, да ће тај скандал утицати на будућност као и на углед династије који мора опадати због таквог поступка према краљици. *Браник* такође закључује да је развод обављен незаконитим путем, јер је изведен насилно и нема своју законску важност, јер није изведен пред конзисторијом која је законита власт. Као и уредништво *Заставе*, *Браниковци* закључују свој извештај речима да је: „развод брака дело незаконито и штетно, како по Србију, тако и по краља Милана, а још више по династију Обреновића и њихову будућност“.⁷⁸

Милан Пироћанац, краљичин адвокат, сматрао је да митрополитово решење нема никакве важности јер није изречено од надлежне црквене власти, већ је тај поступак просто једна изнађена формула како би се питање развода брака скинуло са дневног реда.

Такође, митрополитовим решењем није расправљено питање да ли стране могу ступати у нови брак, а потом није додирнуто питање о накнадама које би из спора, или у случају развода брака могле да проистекну.⁷⁹

⁷⁷ *Застава*, 14/26. октобар 1888.

⁷⁸ *Браник*, 13/25. октобар 1888.

⁷⁹ М. Пироћанац, *нав. дело*, 12/24. октобар 1888.

*

Краљ Милан је потом 26. октобра издао прокламацију о сазивању Уставотворне скупштине, та прокламација је одмах доведена у везу са његовим разводом брака. Тиме је он уствари желео да скрене пажњу са свог приватног скандала на једно велико политичко питање. После неколико дана, говоркања о разводу пала су у други план, на прво место дошле су приче о новом Уставу.

И уредништво *Заставе* сматра да је овај краљев акт „као неки завој и мелем на рани, која је настала због незаконито разведеног брака са краљицом“. Лист заступа мишљење да ће краљ од велике скупштине тражити да она призна законитост краљевог развода брака.⁸⁰

Заиста, посредством устава, краљ Милан је желео да исправи формалне неправилности свог развода брака, који није имао законску основу. Одредбе о краљевском дому, у новом Уставу састављене су тако, као да се краљевски дом састоји само од краља Милана и престолонаследника Александра. Краљица се само у једном члану помиње у уставу, али тај члан по својој садржини се није могао односити на краљицу Наталију. На основу тога што се краљица не помиње у уставу, краљ је касније доказивао да је и сам уставотворац признао важност његовог развода брака.⁸¹

⁸⁰ *Застава*, 16/28. октобар 1888.

⁸¹ С. Јовановић, *нав. дело*, 479.

Абдикација

Неколико месеци након бурног окончања бракоразводне парнице, краљ Милан је одлучио да се одрекне престола у корист свог сина Александра. Идеја о силаску са престола, појавила се још након Српско-бугарског рата 1885. године. Више од три године, приликом сваке кризне ситуације, краљ је помишљао на абдикацију, која је коначно извршена 6. марта 1889. године.

Српске новине су 8. марта 1889. године објавиле прокламацију у којој се величају успеси краља Милана и где се наводи како је он од Србије, као вазалне државе, начинио најпре независну државу, а потом је подигао у ранг Краљевине, проширио њене границе и увео неке од најнапреднијих установа читаве Европе. На крају се наводи, да у случају ако је начинио „и по који неуспех... беспристрасна историја одаће му правду: она ће пресудити да је краљ Милан стекао права на признавање Србије“.⁸²

Са друге стране, док се у листу *Српске новине*, жалило за одласком краља Милана и том приликом се величали његови успеси, лист *Застава* је са радошћу обавестио своје читаоце да се краљ Милан одрекао престола и поставља се питање зашто то није учинио раније. Уместо идиличне владавине, о којој се говори у *Српским новинама*, гласило Српске народне слободоумне странке наводи афере, неуспехе и скандале краља Милана. Краљу су замерали и на избору намесника који ће обављати његову функцију док је престолонаследник Александар малолетан. У листу сумњају да ће либерали Ристић и Бели-Марковић умети дуго и трајно да владају по устааву, док генерал Протић, који је једна од најомраженијих личности у Србији, то сигурно неће учинити. На крају извештаја, изражава се нада да ће Србију дочекати боље и срећније време под владавином новог краља Александра.⁸³

⁸² *Српске новине*, 24. фебруар/8. март 1889.

⁸³ *Застава*, 24. фебруар/8. март 1889.

Закључак

Вишеструка криза коју је развод брака изазвао у самој краљевини, нашла је одјека и у високим политичким круговима и штампи водећих европских држава. Ипак, о догађају о ком је брујала читава Европа, у Србији, дневна штампа била је онемогућена да напише било какав извештај или причу која би увредила краљеву личност или нанела штету његовом угледу, који је пао на најнижу могућу лествицу током бурног бракоразводног процеса.

У Србији је стање било такво да је кључало од незадовољства, али прикривено, све је изгледало потпуно мирно. Својом пожртвованашћу, председник српске владе Никола Христић успео је да обузда српску јавност која је читав догађај препричавала на штету краља Милана. Заштита краљевог пољуљаног ауторитета била је основни циљ Христићеве владе и његових министара. Ипак, упркос њиховом труду и великом залагању, цела афера са краљицом и притисак немачке полиције измакао је контроли и попримио скандалозне размере.

Ипак, дневни листови у Србији били су у другачијем положају од од оних у Европи. Таква ситуација, у којој су новине биле угушиване скоро цензуром и где су листови били под сталним надзором полиције, а њихови уредници прогањани, пружа јасну слику у каквом се стању налазила јавност у Србији.

Са друге стране, српски листови ван земље, поготово *Застава* и *Браник* у Аустроугарској били су ван домашаја српских власти, тако да су неометано извештавали о скандалу који је потресао Србију. Њихови извештаји од кључног су значаја ради сагледавања догађаја који је оставио тамну мрљу на владу Николе Христића, а потом и на читаву владавину првог краља нововековне српске државе.

Морално истрошен, уморан од владавине, краљ Милан се повукао са престола већ у 35. години живота. Како му јавност није била наклоњена и како је био далеко од омиљеног владара, народ је његову абдикацију дочекао прилично равнодушно.

Списак литературе и извора:

Новине:

- *Браник*(1888)
- *Време*(1933)
- *Застава*(1875, 1887, 1888)
- *Мале новине*(1888, 1889)
- *Нови гласник*(1888)
- *Одјек*(1888)
- *Политика* (1925)
- *Српске новине*(1888, 1892)
- *Српска независност*(1888)

Извори:

- Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд 2004.
- Наталија Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љубинка Трговчевић, Београд 1999.
- *Споменица Њ. В. Краљице Наталије*, изворна грађа за историју краљевскога брачног спора, Београд 1891.

Литература:

- Владимир Ћоровић, *Краљ Милан и жене*, Политика 1925.
- Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића I-III*, Београд 1934.
- Сузана Рајић, *Александар Обреновић краљ на прелазу векова: сукобљени светови*, Београд 2011.
- Иста, *Влада Николе Христића 1888/89*, Београд 2000.